

Observatie - Systematisch waarnemen.
Waarnemen op geordende wijze, waarbij men
streeft naar intersubjectieve overeenstemming

Participerende observatie: onderzoeksmethode bij agogische vraagstellingen*)

M. A. A. VAN DER VEER,

Vakgroep Ontwikkelingspsychologie, Pedologie en Speciale Pedagogiek, Vrije Universiteit, Amsterdam

In het verloop van een wetenschappelijk onderzoek speelt waarnemen een belangrijke rol. Voor systematisch waarnemen in het kader van een dergelijk onderzoek wordt doorgaans de term 'observatie' gebruikt (De Groot, 1966); observatie is waarnemen op een geordende wijze, waarbij gestreefd wordt naar intersubjectieve overeenstemming. Participerende observatie is een vorm van observatie; het bijzondere ervan is dat de onderzoeker data verzamelt over gebeurtenissen, waaraan hij zelf deelneemt. Om die reden is het niet gemakkelijk gegevens met meer dan subjectieve waarde te verkrijgen.

Het volgende artikel geeft een overzicht van de problemen, die zich voordoen bij het gebruik van deze onderzoeksmethode. Aan de hand van gegevens van een recente studie (Burger, 1973) wordt geïllustreerd hoe met dergelijke problemen kan worden omgegaan. Tevens zal het gebruik van deze methode bij agogische vraagstellingen worden besproken.

1. Definitie

Participerende observatie wordt in de literatuur op diverse wijzen gedefinieerd. Kluckhohn (1940) omschrijft participerende observatie als het verzamen van gegevens over gebeurtenissen door daaraan rechtstreeks deel te nemen, waarbij getracht wordt de vertroebeling van die gegevens ten gevolge van de aanwezigheid van de waarnemer-als-een-buitenstaander tot een minimum te beperken.

* De stimulerende ideeën van Marije Burger hebben veel tot dit artikel bijgedragen.

Schwartz en Schwartz (1955) beschouwen participerende observatie als een proces van waarnemen van een sociale situatie, waaraan de onderzoeker zelf deelneemt; door zijn deelnemen wijzigt hij die situatie en wordt er zelf door beïnvloed.

In beide definities wordt vooruitgelopen op de problemen die zich bij het uitvoeren van deze methode voordoen. Als men deze en andere omschrijvingen (Becker, 1957; Becker & Geer, 1958; Dean et al.; Gadourek, 1967; Gold, 1958; Lammers, 1960; Vercrujse, 1967; Vidich, 1955; Whyte, 1951) of verslagen van onderzoekingen, waarin deze methode werd gevolgd (Buikhuizen, 1965; Mok, 1960; Riedeman, 1960; Sullivan et al., 1958; Tellegen, 1960) leest, vindt men telkens andere belichtingen van de met participerende observatie verbonden problemen.

Wanneer men voor een ogenblik van die problemen afziet, blijkt, dat alle auteurs participerende observatie beschouwen als een wetenschappelijke onderzoeksmethode om op systematische wijze gegevens te verzamelen met een intersubjectieve geldigheid welke de volgende onderscheidende kenmerken vertoont:

1. objekt van observatie is gedrag in sociale situaties.
2. dat gedrag wordt bestudeerd in een 'natuurlijke' situatie, d.w.z. situaties waarin dat gedrag in het dagelijks leven gewoonlijk plaats vindt.
3. de observator neemt op één of andere wijze deel aan de sociale interactie welke hij observeert; moet dus twee rollen, 'participeren en observeren, op elkaar afstemmen.

2. *Verschillende vormen*

Er bestaan verschillende vormen van participerende observatie, afhankelijk van de wijze, waarop de observator aan de sociale interactie deelneemt. De waarnemer kan zich passief en actief opstellen, een formele of informele rol spelen, meer of minder emotioneel betrokken zijn bij het gebeuren, het doel van zijn aanwezigheid in meer of mindere mate verhullen (Schwartz & Schwartz, 1955).

Voorts kan bij deze methode de sociale afstand tot de andere deelnemers (dat is de mate, waarin sprake is van onderlinge wisselwerking en communicatie; Van Doorn en Lammers, 1964) en de sociale integratie in (d.w.z. de mate van harmonie in de omgang; Van Doorn en Lammers, 1964) de te observeren groep personen wisselen.

3. *Problemen bij de uitvoering*

In verhandelingen over participerende observatie worden de problemen, die zich bij de uitvoering ervan voordoen, doorgaans breed uitgemeten. Hierdoor worden drie categorieën van problemen onderscheiden in verband met de drie genoemde onderscheidende kenmerken van de methode.

3.1. *Problemen in verband met het observeren van gedrag in sociale interacties*

Bij alle methoden in gedragswetenschappen vormt het vinden van relevante waarnemingscategorieën een probleem. Dergelijke categorieën zijn immers niet objectief gegeven, maar worden door de onderzoeker geformuleerd op grond van al dan niet expliciete vooronderstellingen over wat van belang is, plus opvattingen over en ervaringen in wat meetbaar, registreerbaar is.

Bij participerende observatie heeft dit algemene probleem een speciale kleur. Wat als relevant gegeven zal worden beschouwd is in sterke mate afhankelijk van de willekeur van één onderzoeker. Elke onderzoeker heeft daarbij zijn persoonlijke bias (blinde vlekken en vooroordelen),

daarom bestaat het gevaar dat de resultaten, welke hij verkrijgt weinig meer dan subjectieve impressies omvatten.

Anderzijds kan de feitelijke deelname aan de sociale interactie het inzicht in wat onderzoekbare vraagstellingen en in verband daarmee relevante waarnemingscategorieën zijn, enorm vergroten. In het onderzoek naar sociale interacties in agogische situaties worden vraagstellingen en observatiecategorieën wel ontleend aan de literatuur over het te onderzoeken domein (zie b.v. De Ruyter, 1971; Smallegange, 1966). Participerende observatie biedt een alternatief voor deze werkwijze; leent zich voor een fenomenologische benadering. Dat wil zeggen dat de onderzoeker opzettelijk probeert zich van de neiging tot klassificeren volgens vooropgezette theoretische schema's te onthouden, om vanuit zijn onbevangenheid tot het 'wezen' van de verschijnselen door te dringen (De Groot, 1966). Door introspectie over de gebeurtenissen, waaraan hij deelnam, konkludeert de onderzoeker dat één of ander aspect relevant is voor zijn vraagstellingen. Ook het interviewen van andere deelnemers kan bijdragen tot het onderkennen wat van belang is.

De participerende observator heeft door zijn intensieve kontakt met de empirie een uniek inzicht in welke onderzoekbare vraagstellingen en welke observatiecategorieën betekenisvol zijn.

Hij kan op grond daarvan in een later stadium van het onderzoek proberen een passend theoretisch kader te vinden.

Het gevaar van subjectiviteit zal echter moeten worden ondervangen, door het proces van vraagstellingsformulering en observatie-kategorie-konstruktie met anderen (deelnemers aan de sociale interactie of buitenstaanders) te bespreken en voorafgaand aan het rapporteren van bevindingen te expliceren.

3.2. *Problemen in verband met het observeren in natuurlijke situaties*

Onderzoek in natuurlijke situaties (i.t.t. voor een experimenteel doel geconstrueerde laboratorium

situaties) brengt speciale problemen mee (zie Bijou, 1972; Willems en Raush, 1969 voor een overzicht).

Eén van de nadelen van het naturalistisch onderzoek is de onmogelijkheid om de verkregen resultaten te generaliseren tot algemene wetten omtrent functionele verbanden tussen variabelen welke gelden voor een groter domein dan die ene onderzochte situatie. Een groot voordeel is echter dat de verworven kennis in situaties die voldoende op de onderzochte situatie lijken direct kan worden toegepast.

Participerende observatie van een natuurlijke situatie kent als probleem dat het participeren van de waarnemer in de sociale interactie de situatie minder 'natuurlijk' maakt. Als de personen die aan een sociale interactie deelnemen zich bekeken weten kan dat grote invloed hebben op hun gedrag. Teneinde de situatie zo natuurlijk mogelijk te houden zal de onderzoeker het werkelijke doel van zijn aanwezigheid in zekere mate moeten verhullen. Het is in dit verband van belang dat hij zijn waarnemingen op onopvallende wijze verricht en zijn deelnemen voor de andere deelnemers begrijpelijk maakt. Whyte (1951) merkt hierover op dat de onderzoeker in eenvoudige bewoordingen zijn aanwezigheid dient te verklaren, en wel zodanig dat al zijn activiteiten aanvaardbaar worden gemaakt. Hij moet in de eerste plaats de steun van sleutelfiguren in de te observeren sociale situatie verkrijgen - de overige zullen dan zijn aanwezigheid weldra als 'gewoon' ervaren.

Op onopvallende wijze waarnemingen doen leidt in de praktijk meestal tot registreren van de waargenomen gegevens op een tijdstip waarop men niet meer aan de sociale interactie deelneemt. Naarmate het tijdsverloop tussen waarneming en registratie groter wordt, neemt, afhankelijk van het geheugen van de onderzoeker, de kans op onjuistheden of onvolledigheden toe (Whyte, 1951).

Tijdens het registreren achteraf tracht de onderzoeker zich de situatie, waaraan hij deelnam op-

nieuw voor de geest te halen. Naarmate hij daar meer tijd voor uittrekt kan hij zich van meer gegevens bewust worden, ook steeds meer van aspecten, waarvan hij zich tijdens het gebeuren nauwelijks rekenschap gaf (Schwartz & Schwartz, 1955).

Registratie achteraf maakt het praktisch onmogelijk om iets te zeggen over frekwentie van het voorkomen van bepaalde gedragingen. Statistische verwerking van gegevens moet in dat geval als een hachelijke onderneming worden beschouwd om dat wat men achteraf registreert, haast onmogelijk een aselekte of representatieve steekproef van de feitelijke gebeurtenissen kan zijn (Lammers, 1960). De sociale interacties die met behulp van participerende observatie worden bestudeerd zijn trouwens doorgaans van zoveel variabelen afhankelijk dat zelfs als aan de voorwaarde van representativiteit is voldaan de statistische verwerking van gegevens een moeilijke opgave blijft. De doelstelling om de geobserveerde situatie 'natuurlijk' te houden, sluit bepaalde 'experimentele' manipulaties van die situatie niet uit: Voorbeelden van zogeheten veld-experimenten vindt men b.v. in Bickman & Henchy (1972).

3.3. Problemen rond het op elkaar afstemmen van twee rollen: participeren en observeren

De onderzoeker staat voor de taak het participeren in de sociale interactie in dienst te stellen van het observeren. Dat betekent dat het deelnemen niet al te sterk moet worden, omdat men anders aan observatie niet toekomt. Bij veldonderzoekers schijnt het voor te komen dat zij zo sterk geïnvolveerd raken in de te onderzoeken sociale interacties dat zij hun observatorrol geheel terzijde stellen. Gold (1958) gebruikt in dit verband de veelzeggende woorden 'going native'. De onderzoeker gaat dan door te grote emotionele betrokkenheid in de sociale interactie aan een soort 'bedrijfsblindheid' lijden (Lammers, 1960).

Iets dergelijks doet zich voor als de persoonlijke verhouding van de onderzoeker tot een bepaalde

deelnemer aan de sociale interactie zo intiem wordt dat hij die sociale interactie teveel door de bril van die persoon gaat bekijken; men spreekt dan van 'over-rapport' (Miller, 1952).

Een ander gevaar is 'under-rapport': als de onderzoeker er niet in slaagt om in de sociale interactie betrokken te worden, zal hij ook weinig inzicht krijgen in het verloop ervan (Miller, 1952). De mate, waarin de onderzoeker participeert, kan variëren. Mok (1960) beschrijft b.v. hoe hij aanvankelijk volledig participeerde in een groep kelners en zich tegenover hen geheel met de rol van kelner vereenzelvigde. Dat zal bij lang niet alle onderzoeken mogelijk zijn. Zo koos Riedeman (1960) bij het onderzoek van een religieuze groep maar liever de rol van 'belangstellende', die wel bijeenkomsten bezocht maar geen 'volgelingen' werd en dus in veel beperkter mate participeerde.

Een uitvoerig overzicht van de rolconflicten welke zich bij participerende observatie, afhankelijk van de mate van participatie kunnen voordoen geeft Lammers (1960).

Het lijkt noodzakelijk dat de onderzoeker van tevoren probeert te overzien welke rollen bij participatie vervuld kunnen worden, welke observatiemogelijkheden ermee verbonden zijn en welke praktische of ethische bezwaren eraan kleven.

4. Toepassingsmogelijkheden bij agogische vraagstellingen

Met de methode van participerende observatie zijn zoveel problemen verbonden dat de toepassingsmogelijkheden beperkt zijn. Door meerdere auteurs (Gadourèk, 1967, Lammers, 1960) wordt gesteld dat de methode geschikt is voor het vormen van hypothesen, doch voor de toetsing daarvan minder bruikbaar – al bestaan daar ook voorbeelden van (Festinger et al, 1956).

Participerende observatie zal daarom met name worden toegepast bij onderzoek op probleemgebieden waarover de theorievorming nog weinig is ontwikkeld.

Voorts is de methode beperkt tot het bestuderen van sociale interacties met een overzichtelijk aantal deelnemers, vanwege de beperkte capaciteiten van een observator.

De methode is als andere vormen van naturalistisch onderzoek geïndiceerd als experimenteren om methodologische of ethische redenen uitgesloten is.

Uit het voorgaande kan worden gekonkludeerd dat deze veelal als sociologische onderzoekstechniek getypeerde observatievorm ook bij agogische vraagstellingen d.w.z. bij onderzoek naar sociale interacties waarin op sociaal-technische strategieën gebaseerde interventies plaats vinden (Van Beugen, 1969) – de aangewezen methode zal zijn.

o.g.v.-onder gebruikelijk voor behoud

In de agogische wetenschappen kan immers de theorievorming als weinig afgerond worden gekarakteriseerd: in agogische interacties wordt dikwijls meer gewerkt o.g.v. intuïtie en praktijkervaring dan o.g.v. expliciete methodieken. Bovendien is het aantal deelnemers doorgaans te overzien en lijkt om ethische redenen experimenteren vaak onmogelijk.

5. (Voorbeeld) van een onderzoek met een agogische vraagstelling (Burger, 1973)

5.1. *Indikatie voor de methode van participerende observatie*

Er bestaat in Amsterdam een opvangcentrum voor dakloze jongeren, voornamelijk hard-druggebruikers, die bij herhaling in konflikt komen met de maatschappij en tevens met ernstige persoonlijke problemen te kampen hebben. Vanuit de leiding van dit centrum kwam het verzoek een onderzoek te doen naar de problemen die zich voordoen bij de hulpverlening aan deze categorie jongeren.

Het centrum kan worden beschouwd als een situatie, waarin agogische acties plaats vinden,

gericht op het bewerkstelligen van verbeteringen in het persoonlijk en sociaal functioneren van de inwonende cliënten. Aan het uitvoeren van deze agogische acties ligt geen expliciete methodiek ten grondslag. De stafleden laten zich leiden door hun intuïtie en praktische ervaring; literatuur over de hulpverlening aan deze dakloze jongeren is nauwelijks voorhanden. Er worden door het centrum van tijd tot tijd bevredigende resultaten geogst – reden om te speuren naar niet geëxpliceerde sociaal-technische strategieën die het dagelijks handelen van de stafleden richting geven en de bereikte resultaten kunnen helpen verklaren.

Het vermoeden van een methodiek die door het impliciete karakter ervan niet met behulp van een interview-methode kan worden onderzocht, was de belangrijkste reden om de onderzoeksmethode van participerende observaties te kiezen.

5.2. Problemen bij de uitvoering van participerende observatie

Ad. 3.1. Relevante observatie-kategorieën vaststellen

De observator had weinig moeite om zich bij de aanvang van het onderzoek te onthouden van klassificeren volgens bestaande theoretische schema's: m.b.t. het verbeteren van het psycho-sociaal functioneren van hard-drug gebruikers werd zoals gezegd tevergeefs naar theoretische bijdragen gezocht.

Om tot relevante observatiekategorieën te komen begon de onderzoeker met het beschrijven van het gedrag van de hulpverleners in het centrum in alledaagse termen. De eerste observatie-protokollen lieten bijvoorbeeld zien dat een staflid in zijn werktijd met meerdere cliënten praatte, aan een gezelschapsspelletje meedeed, huishoudelijke werkzaamheden verrichtte, een cliënt hielp met het invullen van een formulier enz. De observator kreeg de indruk dat al dit soort activiteiten een bepaalde agogische functie

hadden. Door introspektie kwam de observator tot een serie interpretaties omtrent de zin van de waargenomen handelingen, die in gesprekken met de stafleden en met de begeleider van het onderzoek konden worden uitgewerkt en gekorrigeerd. Vanuit deze interpretaties werd het mogelijk om de gedragingen van de stafleden in iets abstrakter termen te beschrijven, zoals: 'Met een cliënt praten over persoonlijke problemen'; 'een cliënt helpen met praktische problemen'; 'een cliënt stimuleren tot activiteiten in huis'; 'een cliënt in een gesprek confronteren met het welzijnbelemmerend karakter van bepaalde gedragingen'; 'een positieve beoordeling geven'; 'een negatieve beoordeling geven'; Weliswaar nog heterogene bewoordingen op een verschillend niveau van abstraktie, doch zij maakten het mogelijk om voorlopige hypothesen omtrent sociaal-technische strategieën op te stellen.

Eén zo'n hypothese luidde: 'helpen met praktische problemen' (b.v. helpen met herstellen van kleding) leidt dikwijls tot praten over persoonlijke problemen (b.v. praten over de relatie tot de ouders); de 'common-sense' verklaring hierbij luidt dat in het samenwerken aan een tastbaar probleem het vertrouwen ontstaat waardoor het voor de cliënt mogelijk wordt over persoonlijke moeilijkheden te praten. De frequentie waarin de veronderstelde opeenvolging van gebeurtenissen zich voordoet zou in verder onderzoek gemeten kunnen worden.

Tijdens het onderzoek werd een aantal gebeurtenissen (zoals b.v. een driftbui van een cliënt) door de observator ervaren welke haar sterk emotioneel beroerden. Besloten werd deze 'incidenten' afzonderlijk te noteren. Latere analyse van dit materiaal leidde tot de gevolgtrekking dat verschillende stafleden op vergelijkbare 'incidenten' geheel tegengesteld reageerden en dat een deel van deze incidenten mede werd veroorzaakt door onduidelijke onderlinge afspraken van stafleden. De onderzoeker kan direkt suggesties doen om de onderlinge communicatie van stafleden (door een systeem van dossiers en logboeken) te vergemakkelijken en zo de hulpverlening te verbeteren.

Ad. 3.2. De situatie natuurlijk houden

Het onderzoek werd opgezet in overleg met de projectleider van het centrum, een door alle stafleden vertrouwde en gewaardeerde 'sleutelfiguur'. Toen hij de onderzoeker introduceerde vond geen van de stafleden dat ongewoon. De kennismaking had plaats in een periode dat het centrum wegens verbouwing gesloten was. De onderzoeker hielp een paar dagen mee met het opknappen van het huis en won zo nog meer het vertrouwen van de stafleden. Haar rol was officieel die van 'stagiaire'. Op het centrum zijn regelmatig stagiairen aanwezig, die de stafleden op allerlei manieren behulpzaam zijn. Dat de onderzoeker veel vragen stelde paste bij deze leerlingenrol (vgl. Lammers, 1960, pag. 206).

De observator registreerde de waarnemingen meestal achteraf buiten het centrum, vrij associërend doch ook regelmatig in gesprek met de begeleider van het onderzoek. Door tijdens teamvergaderingen als notuliste op te treden was het een enkele keer mogelijk om ter plaatse notities te maken (vgl. Whyte, 1951, p. 504).

Op deze wijze werd de 'natuurlijke' situatie van het centrum zo min mogelijk beïnvloed. Een enkele keer echter manipuleerde de observator de situatie, door bij een incident (b.v. toen een cliënt aankondigde een amfetamine-injectie te zullen nemen) een staflid dat in een andere kamer vertoefde te waarschuwen: om vervolgens goed te observeren hoe deze reageerde.

Ad. 3.3. Participeren en observeren op elkaar afstemmen

Om teveel participatie te voorkomen sprak de observator met de stafleden af dat ze voor een beperkte periode (zes weken) per dag niet meer dan vier uur aanwezig kon zijn, i.v.m. andere werkzaamheden. Zij werd echter zo zeer als teamlid beschouwd dat men bij herhaling probeerde haar naam in het rooster van de groepsleiding op te nemen, wat zou betekenen dat ze als enig aanwezig staflid volledig verantwoordelijk was voor de gang van zaken in de groep. Vooral toen enkele stafleden ziek werden, bleek

het erg moeilijk om tegen dergelijke aandrang weerstand te bieden.

Om niet teveel in de emotionele sfeer van het centrum ondergedompeld te raken en de noodzakelijke distantie te bewaren werd een aantal 'afkoelings-perioden' ingelast: de observator verscheen dan drie dagen lang niet op het centrum.

'Overrapport' werd vermeden door de informele contacten met stafleden buiten het centrum na de introductie-periode zoveel mogelijk te beperken.

Van 'under-rapport' was sprake bij één staflid, met wie de observator wel een vriendschappelijke relatie onderhield, doch die elke vraag omtrent zijn werken afhiel door te zeggen dat hij nooit nadacht bij wat hij deed. Bij andere stafleden deden zich op dit punt geen moeilijkheden voor; de onderzoeker streefde er dan ook naar om bij het stellen van vragen zich zoveel mogelijk aan het referentiekader en argot van de stafleden te houden.

Ook door de cliënten werd de observator primair als staflid beschouwd; dat bleek o.a. toen enkele van hen zoveel over hun persoonlijke problemen gingen vertellen dat het haast onmogelijk was hun hulpvraag terzijde te stellen.

De onderzoeker ving dit op door de inhoud van deze gesprekken aan andere stafleden mede te delen, na hiervoor aan de cliënten toestemming te hebben gevraagd. Dergelijke gebeurtenissen waren nuttig om de emoties welke zich in het omgaan van stafleden met cliënten voordoen aan den lijve te ondervinden; maar tevens was 'going native' – in dit geval verstrikt raken in een hulpverleners rol – een reëel gevaar.

Literatuur

Becker, H. S. Problems of inference and proof in participant observation. *Amer. Sociol. Rev.*, 1958, 23, 652-660.

- Becker, H. S. *Participant observation and interviewing: a comparison*. Human Organisation, 1957, 16, 28-32.
- Beugen, M. van *Sociale Technologie*. Assen, Van Gorcum & Comp. N.V. 1969.
- Bickman, L. & T. Henchy. *Beyond the laboratory: field research in social psychology*. New York, Mc Graw-Hill, 1972.
- Buikhuizen, W. *Achtergronden van het nozemgedrag*. Groningen, 1965.
- Burger, M. *De wijze van omgaan van stafleden en bewoners in een opvangcentrum voor 'langdurig crisis/psychisch dakloze' jongeren*. Scriptie voor het doctoraal examen opvoedkunde aan de Vrije Universiteit, Amsterdam, 1973.
- Bijou, S. W. *The critical need for methodological consistency in field and laboratory studies*. In: F. J. Mönks, W. W. Hartup & J. de Wit (eds.), *Determinants of behavioral development*. New York/London, Academic Press, 1972, 89-109.
- Dean, J. P., R. L. Eichhorn, L. R. Dean. Observation and interviewing. In: J. T. Doby (ed.), *An introduction to social research*. Second Edition, New York, Appleton-Century-Crofts, 1967, 274-304.
- Doorn, J. A. A. van, en C. J. Lammers. *Moderne Sociologie*. Utrecht, Het Spectrum, 1964.
- Festinger, L., Riecken, H. W., Schachter, S. *When prophecy fails*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956.
- Gadourek, I., *Sociologische onderzoekstechnieken*. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1967.
- Gold, R. L. *Roles in sociological field observations*. *Social Forces*, 1958, 36, 217-223.
- Groot, A. D. de, *Methodologie*. 's-Gravenhage, Mouton en Co., 1961.
- Gluckhohn, F. R. The participant-observer technique in small communities. *Amer. Journ. Sociol.*, 1940, 45, 331-343.
- Lammers, C. J. De participerende waarneming. *Sociologische Gids*, sept./okt. 1960, 194-218.
- Miller Sr., M. The participant observer and 'over-rapport'. *Amer. Sociol. Rev.*, 1952, 17, 97-99.
- Mok, A. L. De socioloog als kelner. Participerend observeren in het horecabedrijf. *Sociologische Gids*, sept./okt. 1960, 219-225.
- Riedeman, C. H. Participerend waarnemen in een religieuze groep. *Sociologische Gids*, sept./okt. 1960, 225-233.
- Ruyter, P. A. de *De 'volgende' groepsleider*. Groningen, Wolters-Noordhoff N.V., 1971.
- Schwartz, M. S. & Schwartz, C. Problems in participant observation. *Amer. Journ. Sociol.* 1955, 60, 343-353.
- Smallegange, G. *Onaangepaste pubers in groepsverband*. Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1966.
- Sullivan, M. A., S. A. Queen, R. C. Patrick, Jr. Participant observation as employed in the study of a military training program. *Amer. Sociol. Rev.*, 1958, 23, 660-665.
- Tellegen, E. Participatie in een glasfabriek. *Sociologische Gids*, sept./okt. 1960, 233-238.
- Vercruijssse, E. V. W. Het gezichtsvermogen van de participerende waarnemer. *Sociologische Gids*, sept./okt. 1960, 239-245.
- Vidich, A. J. Participant observation and the collection and interpretation of data. *Amer. Journ. Sociol.* 1955, 354-360.
- Whyte, W. F. *Observational Field-work Methods*. In: M. Jahoda, M. Deutsch and S. W. Cook (eds.), *Research methods in social relations*. New York, The Dryden Press, 1951.
- Willems, E. P. and H. Raush, (eds.). *Naturalistic viewpoints in psychological research*. New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1969.

Curriculum vitae

M. A. A. van der Veer, geb. 1948, studeerde psychologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, doctoraal examen in 1971, sindsdien als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Vakgroep Ontwikkelingspsychologie, pedologie en speciale pedagogie van de V.U.; daarnaast docent ontwikkelingspsychologie aan het Pedagogisch Seminarium aan de V.U.; publiceerde enkele artikelen over het leren van Piagetiaanse taken in *The British Journal of Educational Psychology*.

Adres: Prins Hendriklaan 23, Amsterdam.